

GÜLNARƏ ŞAMƏDDİN QIZI NƏSİBOVA
Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı
kema.isa@inbox.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜXTƏLİF ANLAYIŞLI SİNONİMLƏR

Giriş

Sinonimlərin formalaşdığı ilkin mərhələdə informasiyaların ifadəsi üçün dilin öz daxili mənbələri əsas yer tutmuşdur. Odur ki, ilkin mərhələdə formalaşmış bütün sinonim potensialı dilin özünəməxsus ifadə imkanlarına əsaslanır.

Omonimlər kimi sinonimlik də şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu kimi ayrı-ayrı dillərdə universal xarakter daşımışdır. Odur ki, hər hansı bir dildə sinonimlərin formalaşması ilə bağlı irəli sürülən fikir və mülahizələrin müqayisə üçün nəzərə alınmasına təqdirəlayiq bir iş kimi yanaşılması mümkündür. Məsələn, rus dilində sinonimlərin mövqeyi barədəki məlumatda deyilir ki, sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olan, məna tam və ya qismən uyğun olan sözlərdir. Sinonimlər nitqin ifadəliliyinə xidmət edərək onu təkrarlılıqdan uzaqlaşdıran vasitələrdən ibarətdir. Sinonimlər dilin leksik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik vahidləri tərkibində mövcuddur. Rus dili sinonimləri semantik, üslubi və semantik-üslubi xarakterinə görə təsnif edilir. Dildə sinonimlərin yaranması daimi bir prosesdir və dilin daimi təsir göstərən qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Sinonimlərin yaranması yollarından biri dialektlərin çarpazlaşmasının və qovuşmasının nəticəsidir. Dialektlərin qovuşması dilin sabitliyinin bünövrəsini təşkil edir. *“Dialekt və şivələrdə formalaşan sinonimlər dilin sabitləşmə mərhələsində ümumiləşib özünəməxsus sıra, tandem və taksonomiya yaradır. Sinonimlərin yaranmasının digər bir yolu sözün danışiq dilindən yazılı dilə keçib ümumdil vahidləri səviyyəsində işlənməsindən ibarətdir. Sinonimlərin törəməsinin başqa bir üsulu istehsalla, insanların məişət həyatı, sosial təbəqələşmə ilə, insanların bir-biri arasında yaranan əlaqə və münasibətlər əsasında formalaşır”* [13].

Bu məlumatda sinonimlərin baş verməsinin ən ümumi problemləri qeyd olunur, insanların hadisə və münasibətlərə fərdi, fərqləndirici baxışları nəzərə alınır, lakin sinonimlərin daxili məzmununa aid olan və məna çalarlığı kimi baş verən nisbilikləri barədə fikir və münasibət bildirilmir. Başqa bir mənbədə sinonimlərin formalaşmasının aşağıdakı yollarla baş verməsi göstərilir:

- “1) bir sözün leksik mənasının bir neçə çalarlığa parçalanması üzrə;
 - 2) bir sözün mənasının ayrılaraq bir-biri ilə əlaqəsinin itirilməsi və omonimlərin baş verməsi, sonra isə onların sinonim cərgələrinin yaranması ilə;
 - 3) başqa dillərdən alınmalar hesabına;
 - 4) sözyaratma prosesinin təsiri ilə;
 - 5) sözlərə əlavə olunan prefikslərin iştirakı ilə (низкий-невысокий-aşağı-yuxarı olmayan)”
- [12; 147].

Məqalədə araşdırılan *kəsmək*, *qırmaq* anlayışı bildirən sinonimlər:

Azərbaycan dilində *kəsmək*, *qırmaq* mənasında monosillabik tərkibli bir qrup sinonimlər formalaşmışdır. Bunların bir qismi müstəqil mənasını mühafizə etsə də, digər qisminin müstəqil mənası monosillabik tərkibdə saxlanmır. Əlbəttə, iddia etmək olmaz ki, hər iki sinonim tərkib eyni vaxtda formalaşmışdır. Həmçinin onu da demək mümkün deyildir ki, özünün kök müstəqilliyini saxlaya bilməyən monosillabik sinonimlər daha əvvəl formalaşdığı üçün zaman keçdikcə müstəqil mənadan uzaqlaşmışdır. Müstəqilliyi mühafizə edilənlər isə sonrakı dövrün məhsulu olduğuna görə sabit şəkildə qalır. Bu barədə qəti hökm vermək özünü doğrultmaya da bilər. Bu mənada ki, özünün müstəqilliyini saxlayan variantların da ən ilkin mərhələdəki struktur tərkibini bilmək üçün yazılı nümunələr yoxdur. Ancaq məntiq üzrə hesab etmək olar ki, müstəqil mənası mühafizə olunan monosillabik sinonimlər heca tərkibinə görə əvvəlki dövrlərin strukturunu özündə əks etdirə bilər. Ancaq bu struktur tərkibin fonetik cildinin ən ilkin mərhələyə uyğun olub-olmamasını dəqiqləşdirmək imkan xaricindədir. Mümkündür ki, sözün ən ilkin dövrdəki fonetik qabığı ilə müasir dövrdəki fonetik quruluşda tam eyni olmasın. Ancaq söz tərkibinin monosillabik quruluşu hər halda ilkin dövrə aid strukturu özündə saxlayır. Məna müstəqilliyini saxlamayan monosillablara gəlincə həmin variantlar məhz şəkildəlik mərhələsində özlərinin daxili mənalarını şəkildəlik strukturda əks etdirdiyindən ayrılıqda onların mənalarını müəyyən etmək çətinləşir. Müstəqil şəkildə özlərinin ilkin mənasını saxlayan əslə sinonimlərə dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *kəs*, *böl*, *biç*, *dəl*, *deş*, *eş*, *yar*, *cır*, *qır*, *yon*. Bu sözlərə hətta sözdüzəldici şəkildə də sərbəst şəkildə qoşula bilər: *kəs-kəsik*, *böl-bölük*, *biç-biçin*, *dəl-dələk*, *deş-deşik*, *eş-eşələnək*, *yar-yarıq*, *cır-cırıq*, *qır-qırıq*, *yon-yonqar*.

Müstəqil monosillabik kök kimi öz mənasını saxlaya bilməyən sinonimlərə dair isə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *kər-*, *or-*, *biç-*, *qıy-*, *qay-*, *dil-*, *al-*, *ül*, *doğ-*, *bal-*, *çar-*, *çir-*, *par-*, *qıl-*, *xır-*, *xın-*, *xış*.

Bu sözlərin məna müstəqilliyini onların müvafiq derivatlarında özünü göstərir. Müstəqil mənası ayrılıqda mühafizə olunmayan sinonimlərin hər biri kəsməyin, qırmağın nisbi fərqlərini müəyyən çalarlıqlarla bildirir. Məsələn, *kər*-kökü kəsməyin xırda hissələrə *ayırmaq*, *yonmaq* anlayışını bildirir ki, bu məna həmin kökdən törəmiş *kərki* (yonucu alət), *kərtmək* (kiçik ölçüdə kəsmək). *Kər*- kökündən düzəlmiş *kərt*, *kərtük* sözləri qədim türk lüğətində də *yonqar* mənasında qeydə alınmışdır: “*Ol yıyaç kertti*” (O ağacı yonqarladı) [9, s.321], *kertük* [9, s.321].

Kər- kökündən *biçin* aləti kimi *kərənti* sözü də düzəlib. *Or*- kökü kəsməyin *biçin*, *biçmək* kimi nisbi anlayışını bildirir. Bu kökün üzərində *biçin* aləti kimi *oraq* sözü düzəlmişdir. *Or*- kökü müstəqil vahid kimi kəsmək, *biçmək* mənasında qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Ol ot ordı*” (O ot biçdi) [9, s.393].

Biç- kökü kəsmək mənasında müstəqil vahid kimi qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Çeçək yaşlıq ersə biçər men ulı*” (Çiçək zərərli olsa onu kökündən biçərəm) [9, s. 105]. *Biç*- kökündən kəsici alət kimi düzələn *biçaq* sözü də qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır: “*Bedik bir bıçağıq eligdə tutar*” (Böyük bir bıçağı əlində tutar) [9, s. 105].

Qıy- kökü müstəqil olaraq ilkin mənasını mühafizə etmir. Ancaq həmin kökün müvafiq *qıyıq*, *qıyımaq* derivatlarında onun çəpəki kəsilmək mənası bildirməsi bildirilir. *Qıy-* kökünün çəpəki kəsilmək mənası qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Qıy*” -çəpəki kəsmək [9, s. 468]. *Qıy* kökündən düzəlmiş *əyri*, *çəpəki* sözü də qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır: “*Qıyıq*” (əyri, çəpəki) [9, s. 469]. Əyri, çəpəki kəsmək mənasında *qıyış* [9, s. 469] sözü də qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilindəki *qıyıq*, *qıya baxmaq*, *qıyıqgöz* kimi sözlərin ümumi mənasında da çəpəkilik anlayışı müşahidə edilir.

Dil- kökü omonim xarakterli söz kimi uzununa kəsilmiş mənasında *dilim*, *dilik* kimi sözlərin tərkibində də işlənir. *Dil-* kökünün *til-* variantı və onun tilim kimi formalaşmış derivatı da qədim türk lüğətində uzununa kəsik mənasında qeydə alınmışdır: “*Til- uzununa kəsilmək: er yarındaq tildi*” (Kişi qayıışı uzununa kəsdi) [9, s. 593]; “*Tilim-kəsik, tikə: bir tilim et*” (Bir dilim et) [9, s. 594].

Dil- kökünün rus dilindəki *del-* adekvatı əsasında *делёж* (bölgü, bölüşdürmə), *деление* (bölmə, ayırma), *делимые* (bölünən), *делить* (bölmək, ayırmaq), *делиться* (bölünmək, ayrılmaq) [6, s.290], *выделить* (ayırmaq), *выделение* (ayırma) [6, s.200], *надел* (bölüb vermə), *наделить* (bölüb pay vermək) [7, c.2, s.126], *отдельно* (ayrıca) [7, c.2, s.336], *передел* (yenidən bölmə) [7, c.2, s.412], *предел* (sərhəd, hədd) [7, c.2, s.594], *раздел* (bölmə) [8, c.3, s.20], ərəb dilində *dəl-* adekvatından dəllək [2, s.142], ingilis dilində *del-* adekvatından *delimit* (sərhəd bölgüsü), *delta* (qurunun su ilə bölünmüş hissəsi), *delve* (qazılmaq, deşilmək) [11, s.114-115].

Dil- kökü kimi *al-* kökü də omonim xarakterlidir. *Al-* kökünün kəsmək mənası əşyanı iti kəsici alətlə üzdürmək çalarlığında bildirilir. Həmin məna kəsici alət kimi işlənən *almaz* sözündə, həmçinin, *ağacın*, *taxtanın üzünü aldırmaq*, *kəsici alətə əlini andırmaq* kimi ifadə vasitələrində anlaşılar.

Al- kökünün kəsmək mənası qədim türk lüğətində *qılıncla kəsib almaq* (fəth etmək) çalarlığında ifadə olunur: “*Qılıç birlə aldı kör el alğuçı*” (Ölkəni qılıncla fəth edib aldı) [9, s.35]. *Al-* kökü həmçinin omonim kimi *parça-parça*, *iri parçalarla kəsmək* mənasında da işlənmişdir. *Al-* kökünün bu mənası Azərbaycan dialektlərindəki *alışma* sözündə də saxlanılır: “*Alışma (Qazax, Tovuz, Şəmki): bir neçə adamın şərikli qoyun və ya mal kəsməsi: Səlimin danasını kəsib alışma elədix*” [1, s. 33-34].

Ül- kökü xırda tikələrə bölmək, narın-narın kəsmək, çalarlığını bildirir. *Ül-* kökü *ülgüc* sözünün, eləcə də xırda tikələrə bölmək mənasında *ülüş* sözünün tərkibində işlənir. *Ül-* kökündən düzəlmiş və xırda, narın kəsmək mənasında işlənmiş sözlərə qədim mənbələrdə və dialektlərdə rast gəlmək olur: Məsələn, qədim türk lüğətində *ül-* kökündən düzəlib *kəsmək* üçün ölçü mənasını bildirən *ülgü* sözü, həmçinin xırda pay, hissə mənasındakı *ülüg* sözü qeydə alınmışdır: “*Ülgüsin teji sanaşalı bolmaşay*” (Onun ölçü-biçisini bilmək mümkün deyildir) [9, s. 662]; “*Alqu kentü ülügi erkligol*” (Bütün hakimiyyəti özünün pay bölgüsü etdi) [9, s.662].

Ül – kökündən törəmiş *ülüş* sözü kiçik hissələrə bölmək mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”-un mətnində də işlənmişdir: “*Kafər dəxi düşübən bir yerdə aqça*

ülüşməkdəydi” [5, s.179]. *Ülüş* sözü *ülüş* və *ürüş* variantında Azərbaycan dialektlərində də işlədilir: “*Qonşumuz bizə bir ülüş halva verdi*” (Sabirabad); “*Yanı o xərtənə ölü öldüx kun, bir ürüş halvanı da yeə bilmədix*” (Ağdaş) [1, s.399].

Doğ- kökünün kəsmək mənası *tikə-tikə qırmaq*, *kəsim-kəsim* etmək çalarlığı bildirir. Bu kökdən həmin mənada *doğramaq*, *doğram-doğram* etmək kimi sözlər formalaşmışdır.

Kəsmək anlayışı üzrə formalaşmış *bal-* kökü də özünün mənasına görə omonim xarakterlidir. *Bal-* kökünün *kəsmək* mənası *balta* sözündə konkretləşir. Qədim türk lüğətində *balta* mənasındakı *baldu* sözü işlənmişdir [9, s. 86]. *Bal-* kökünün kəsmək mənasındakı kiçiklik anlayışı, həmçinin *bala*, *balaca* sözlərində də müşahidə olunur.

Çər- kökünün kəsmək anlayışı iti kəsici alətin ucu ilə azacıq kəsmək mənası bildirir. Bu anlayış *yararı çərtmək*, *biçağın ucu ilə çərtmək* kimi ifadələrdə müşahidə edilir. Qədim türk lüğətində *çərtmək* sözü kəsmək anlayışı üzrə qırmaq, sındırmaq mənasında işlənmişdir: “*Ol yarmak üçün çerti*” (*O pulun kənarını sındırdı, qırdı*) [9, s.155].

Çir- kökünün ilkin mənası xırdaca kəsməklə, deşməklə bağlı çalarlıq üzrə *çirtmək*, *çirtilmək*, *yararın gözünü çiftmək* kimi söz və ifadələrdə anlaşılar. *Çir-* kökü qədim türk lüğətində *deşilmiş*, *cırhacır cırılmaq* mənasında qeydə alınmışdır: “*Anıy tonın çir yıratdı (O onun paltarını cırhacırla cırdı)*” [9, s.162].

Par- kökü kəsmək mənasını hissə-hissə bölmək çalarlığı üzrə ifadə edir. *Par-* kökünün bu mənası *parça*, *parçalamaq*, *parça-parça* etmək kimi sözlərdə ifadə olunur.

Qıl- kökünün kəsmək anlayışı qılınc, *xır-* kökünün kəsmək anlayışı *xırda*, *xırdalanmaq*, *xın-* kökünün kəsmək anlayışı *xıncım*, *xıncım-xıncım* etmək, *xış-* kökünün kəsmək mənası *xışdamaq* kimi derivatlarda ifadə olunur.

İlkin monosillabik sinonimlər şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu olduğu üçün onlar həm də universal xarakter daşıyır. Ona görə də həmin köklərin müəyyən qisminin genetik oxşarlığını qohum olmayan dillərdə də aşkar etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *kəs-* kökü əsasında *kəsik*, *kəsinti*, *kəsilmək*, *kəsici* və s. kimi derivatlar formalaşmışdır. *Kəs* – kökünün *qıs-* variantı əsasında isə *qısa*, *qısıq*, *qısılmaq*, *küs-* variantından məcazi mənada *küsmək*, *küskün*, *küsülü* kimi sözlər düzəlir.

Kəs- kökünün *kos-* variantı üzrə rus dilində *коца* (dəryaz, kərənti), *косарь* (dəhrə, qiyməkeş), *косвенный* (çər, çərəki), *косилка* (otçalan maşın), *косина* (çəplik), *косить* (kəsmək, biçmək, ot çalmaq), *косо* (çər, çərəki, qıyqac), *косой* (əyri, çər), *косяк* (əyri, çərinə kəsilmiş) [6, s.575-578], *вкось* (çərinə, qıyqacı), *вкоситься* (biçə-biçə getmək) [6, s.146], *закосить* (biçmək, çalmaq, biçməyə başlamaq, çalmağa başlamaq) [6, s.386], *искоса* (çər-çər, çərəki), *искосить* (çəpləşdirmək) [6, s.487], *наискось* (çərinə, çərki) [7, c.2, s.136]; *перекос* (əyrilik, çəplik), *перекосить* (hamısını biçmək) [7, c.2, s.421], *прокос* (biçilmiş ot zolağı), *прокосить* (kərənti ilə biçmək, çalmaq) [7, c.2, s.667], *скос* (biçin, ot biçini),

çkocumь (biçmək, çalmaq), *çkocon* (çətinə kəsilmiş paz) [8, c.3, s.183], *укоc* (çalınmış ot), *укоcumь* (hamısını biçmək) [8, c.3, s.384].

Ərəb dilində *kəs-* kökünün *qəs-* adekvatı üzrə *qəsim* (bölən, bölüşdürən, paylayan), *qəssam* (bölən, kəsən) [2, s.385], *qis*-adekvatından *qisas* (intiqam) [2, s.392], *qas-* adekvatından *qasil* (iti, kəskin), *qasim* (bölən, bölücü, bölüşdürən) [2, s.367], *qasir* (qısa, gödək) [2, s.362] kimi derivatlar formalaşmışdır.

İngilis dilində *kəs-* kökünün *gash* adekvatı kimi formalaşmış variantı dərin yara, kəsmək, dərin yara törətmək [4, s.207], *gus*-adekvatından *gusty* (kəskin, ani) [4, s.221], *cas-* adekvatından *costrate* (kəsilmiş, axtalanmış) [4, s.78], *cus-* adekvatından *cuspidal* (itilənmiş, itiləşmiş) [4, s.119] kimi derivatlar formalaşmışdır.

Yanmaq, istilik anlayışı bildirən sinonimlər:

Yanmaq anlayışı ilə bağlı olan monosillabik sinonimlərin də bir qismi məna müstəqilliyini saxladığı halda bəziləri məna müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. Məna müstəqilliyini saxlayanlara dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

yan, köz, qız. Bu köklərin təməlində aşağıdakı kimi müstəqil sözlər formalaşır: *yan-yanıq, yandır, yanacaq; köz-közərmək, közləmə; qız-qızar, qızartı, qızdır, qızğın, qızıışmaq*. Məna müstəqilliyini saxlamayan monosillablara dair isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *al-, yax -, tüt-, lov -, lop-, göy-, köv-, qal-*.

Məna müstəqilliyini saxlayan bu monosillabların ilkin daxili mənası onların şəkilçi qoşulmuş aşağıdakı variantlarında aydınlaşır:

Al- kökünün yanmaq anlayışını alovlanmaq derivatında ifadə olunan alışb yanmaq çalarlığında bildirir. *Yax-* kökü yanmağın məcazlaşmış anlayışını ifadə edir və *yanıb-yaxılmaq* ifadəsində yanıb qurumaq çalarlığını bildirir. *Tüt-* kökü yanmağın tüstülənmək mənasını bildirir. Bu məna *tütün* sözündə, həmçinin, *tütünü tütmək* ifadəsində əks olunur. *Tüt-* kökü qədim türk lüğətində tüstülənib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: *tüt* (tüstülənmək, tüstü buraxmaq) [9, s.637]. Lüğətdə *tütün* sözünün *tüstü* mənası bildirməsi də qeydə alınmışdır [99, s.637]. *Tüt-* kökünün *tut* variantı klassik ədəbiyyatda *tutuşmaq* sözü tərkibində işlənərək tüstülənib yanmaq mənasını bildirir:

“Tutuşdu qəm oduna ol şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm” [3, c.I, s.231]

Lov – tərkibi yanmaq mənasındakı *al-* kökü ilə birlikdə işlənərək əslində *yanmaq* mənasında *alov* (allov) şəklində işlənir. *Lop-* kökünün yanmaq mənası *lopa* derivatında *alova* bürünüb yanmaq çalarlığını bildirir. *Göy-* tərkibi özünün müstəqil mənasını məhdudlaşdırmış olsa da, qədim türk lüğətində kövrəlib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: *“Yaş ot köyməs”* (Yaş ot yanmaz). Lüğətdə, həmçinin, *köy-* kökündən düzəlib yanmaq mənası bildirən *köytür* (Er otu köytürdi- Adam otu yandırdı), *köyür* (köytürdi arut ot- o quru otu yandırdı) sözləri də qeydə alınmışdır [10, s.332]. *Göymək* sözü qovrulub yanmaq mənasında klassik dildə də işlənmişdir:

“Çirağ göydiricək atəşi-nihanımdan

Fitləsin qılıram ləğzi-üstixanımdan” [3, c.I, s.244]

*“Bərqi-ahindən Füzulinin göyərdi bixəbər
Dünlər əfqanimə bidar olmasa həmayəsi”* [3, c.I, s.325]

Kov- kökündən *kövrəlmək* sözü düzəlmişdir ki, bu da quruyub yanmaq mənasını bildirir. Qal- kökü omonim variant kimi ocaq qalamaq, tonqal qalamaq ifadələrində, o cümlədən yanmaq anlayışı ilə bağlı olan *manqal*, *tonqal* sözlərinin tərkibində işlənir. *Kəsmək* anlayışlı sözlər kimi yanmaq anlayışlı monosillabik köklərdə universal xarakterə malikdir. Məsələn, *qalamaq* sözünün *qal-* tərkibinə məxsus *yanmaq*, *qızdırmaq* mənaları rus dilindəki *kal-* adekvatında müşahidə olunur. Rus dilində *kal-* kökünün istiliklə, yanmaqla, qızartı ilə bağlı mənası *каленье* (közərtmə, qızartma, közərdilmə, qızardılma), *каленный* (közərdilmiş, qızardılmış), *калить* (qızartmaq, közərtmək, qızdırmaq), *калиться* (qızardılmaq, qızdırmaq, közərmək) [6, s.506-507], *выкалить* (qızartmaq, közərmək), *выполиться* (qızarmaq, közərmək) [6, s.204], *накал* (közərtmə, közərmə), *накалить* (közərtmək, qızartmaq), *накалиться* (qızardılmaq, közərdilmək) [7, c.2, s.137], *обкалить* (közərtmək), *обколка* (közərtmə) [7, c.2, s.248], *перекал* (həddindən artıq közərtmə) [7, c.2, s.417], *прокаленный* (közərdilmiş, qızardılmış), *прокалить* (közərtmək, qızartmaq) [7, c.2, s.664].

Kal- kökü latınmənsəli *kalori* (isti, istilik, yanmaq), *kaloriya* (istilik, qızmar), *kalori metr* (istilikölçən, qızmarlığı ölçən), fransız dilindəki *kalorifer* (istilik mənbəyi) [12, s.213], ingilis dilindəki *cal* (kalori, istilik), *colcar* (yanma peçi), *calefact'or* (qızdırıcı), *caloric* (istilik), *caloricity* (istilikverici qurğu), *calorie* (istilik) [11, s.60-61]. Ərəbmənsəli *qal* (metali qızdırıb əritmə) [2, s.103] kimi sözlərdə *yanmaq*, *qızdırmaq*, *yanmaqla* bağlı istilik anlayışı bildirilir.

Səs, küy anlayışı bildirən sinonimlər:

Azərbaycan dilində səs və küy anlayışının nisbiliyini bildirən aşağıdakı kimi sinonim xarakterli monosillablar formalaşmışdır:

səs-, küy-, qıy-, ay-, qır-, kop-, hay-, bəy-, bağ-, an-, gın-, çəm-, dil-, dan-, lağ-, hey-, pıç-, söy-, söz-, din-, qu-, öy-, öt və s. İlkin mərhələyə aid sinonimtörəmə prosesini əks etdirən sözlərin çoxluğu dildə *danışmaqla*, *dillənməklə*, səs-küylə bağlı formalaşmış informasiya bolluğunu əks etdirir. Nümunə kimi verilən sözlərin məna müstəqilliyini saxlayan və söz mənasını müvafiq derivatlarda əks etdirən variantlar motivləşdiyi üçün onları hətta sinonim cərgə saymamaq da olar. Lakin həmin sözlər ilkin sinonim mərhələsində oxşar hadisələrin nisbiliyinə dair ayrı-ayrı çalarlıqlarını bildirmişdir. Nümunə göstərilən monosillabik köklər içərisində *səs*, *küy*, *gop*, *lağ*, *söy*, *söz*, *din* variantları müstəqildir və onlara müstəqil şəkildə də müvafiq şəkilçilər qoşula bilir: *səs-səsləş*, *səslən*, *küy-küylü*, *gop-goplamaq*, *lağ-lağlağı*, *söy-söyləmək*, *söylənmək*, *söz-sözlü*, *sözsüz*, *din-dindirmək*.

Müstəqil mənasını mühafizə edə bilməyən variantlara isə müvafiq sözdüzəldici şəkilçilər qoşulduqda onların ilkin məna anlayışı özünü büruzə verir: *qıy-qıylamaq*, *ay-ayıtmaq*, *qır-qırıldamaq*, *hay-hayqırmaq*, *bə-bəyirmək*, *bağ-bağırmaq*, *an-anqırmaq*, *cın-cıncırtı*, *çəm-çəmkirmək*, *dil-dillənmək*, *dan-danışmaq*, *hey-heynirmək*, *pıç-pıçılamaq*, *söy-söymək*, *söz-sözləşmək*, *qu-quylamaq* (*qıylamaq*), *öy-*

öymək, öt-ötmək. Bu nümunələrdəki *ay-* kökünün danışmaq mənası qədim mənbələrdə işlənən *ayıtmaq* sözündə, *öt* kökünün danışmaq mənası isə *ötləmək* (məsləhətləşmək) sözündə ifadə olunur [9, s.416].

Göstərilən sinonimlər də universal xarakterli olduğundan ayrı-ayrı dillərdə onların müvafiq adekvatlarına rast gəlmək olur. Məsələn, *səs* mənasındakı *qu-* (*qıy-*) kökünün rus dilindəki *го-* adekvatından *голос* (*səs, səda*), *голосина* (*güclü səs*), *голосовать* (*səs vermək, səsə qoymaq*), *голосах* (*zəif səs*) [51, s.258], *говор* (*danışiq, səs*), *говорить* (*danışmaq*) [6, s.256].

İngilis dilində *gossip* (*çoxdanışan*) [11, s.179], *co* – adekvatından *danışiq* anlayışı üzrə *collocutor* (*həmsöhbət, müsahib, söhbət yoldaşı*), *colloquial* (*danışiq, ümumi danışiq*), *colloquy* (*müsahibə dialogu*), *collude* (*danışıqlarda iştirak etmək*) [4, s.95].

Ərəb dilində *qu-* adekvatından *qul* (*demək, danışmaq*), *qulğulə* (*hay-küy, qışqırıq*) [2, s.129] sözləri düzəlmişdir. *Qu-* tərkibi müstəqil bir kök kimi danışmaq mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənmişdir: “*Ulu- kiçi qalmıya – söz ayıdana, Qarı-qoca qalmıya –qu ayıdana*” [5, s.66].

Nəticə

Azərbaycan dilində informasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq zəngin əslə sinonimlər formalaşmışdır. Məqalədə dilin sinonimlər sisteminin inkişafında dil vahidlərinin çox böyük rola malik olduğu göstərilmişdir. Sinonimlərin aid olduğu dilin potensial imkanlarına uyğun özünəməxsus ifadə vasitələri formalaşmışdır. Burada Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə çox böyük sinonim sözlər potensialı yarandığı qeyd olunmuşdur. Bu da dildə istər məntiqi, istərsə də emosional ifadə üslubunda zənginlik yaradılmasına, eyni zamanda, onlardan obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə *kəsmək, qırmaq, yanmaq, istilik, səs, küy* anlayışı bildirən sinonimlər araşdırılmış, onların ilkin yaranma yolları, müasir variantları qeyd olunmuşdur. Müxtəlif dillərdə işlənmə məqamları müqayisə olunmuşdur.

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində informasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq zəngin əslə sinonimlər formalaşmışdır. Sinonimlərin formalaşmasının aşağıdakı yollarla baş verməsi göstərilir:

- “1) bir sözün leksik mənasının bir neçə çalarlığa parçalanması üzrə;
- 2) bir sözün mənasının ayrılaraq bir-biri ilə əlaqəsinin itirilməsi və omonimlərin baş verməsi, sonra isə onların sinonim cərgələrinin yaranması ilə;
- 3) başqa dillərdən alınmalar hesabına;
- 4) sözyaratma prosesinin təsiri ilə;
- 5) sözlərə əlavə olunan prefikslərin iştirakı ilə (*низкий-невысокий*–aşağı-yuxarı olmayan)”.

Məqalədə dilin sinonimlər sisteminin inkişafında dil vahidlərinin çox böyük rola malik olduğu göstərilmişdir. Sinonimlərin aid olduğu dilin potensial imkanlarına uyğun özünəməxsus ifadə vasitələri formalaşmışdır. Burada Azərbaycan dilinin leksik-semantik

imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə çox böyük sinonim sözlər potensialı yarandığı qeyd olunmuşdur. Bu da dildə istər məntiqi, istərsə də emosional ifadə üslubunda zənginlik yaradılmasına, eyni zamanda, onlardan obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə *kəsmək*, *qırmaq*, *yanmaq*, *istilik*, *səs*, *küy* anlayışı bildirən sinonimlər araşdırılmış, onların ilkin yaranma yolları, müasir variantları qeyd olunmuşdur. Müxtəlif dillərdə işlənmə məqamları müqayisə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində *kəsmək*, *qırmaq* mənasında işlənən bir qrup sinonimlər formalaşmışdır. Bunların bir qismi müstəqil mənasını mühafizə etsə də, digər qisminin müstəqil mənasını müxtəlif sözlərin tərkibində saxlamışdır.

Yanmaq anlayışı ilə bağlı olan sinonimlərin də bir qismi mənə müstəqilliyini saxladığı halda bəziləri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, yaxınmənalı sözlər, yaranma yolları, təhlil

SYNONYMS WITH DIFFERENT MEANINGS IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

Nasibova Gulnara Shamaddin

ABSTRACT

In connection with the expansion of information in the Azerbaijani language, rich synonyms have been formed. It is shown that the formation of synonyms occurs in the following ways:

- “1) on the decomposition of the lexical meaning of a word into several shades;
- 2) with the separation of the meaning of a word and the loss of its connection with each other, and the occurrence of homonyms, and then the emergence of their synonymous rows;
- 3) due to borrowings from other languages;
- 4) by the influence of word formation process;
- 5) with the presence of prefixes added to words (*низкий-невысокий-low-short*)”.

The article shows that linguistic units have a very large role in the development of the system of synonyms of the language. Peculiar means of expression have been formed that correspond to the potential capabilities of the language to which synonyms belong. It was noted here that due to the rich lexical-semantic capabilities of the Azerbaijani language, this language has a great potential for synonymous words. This created the basis for the creation of richness in the language, both in the style of logical and emotional expression, as well as the use of them as a means of imagery.

Synonyms denoting the concept of *kəsmək* (to cut), *qırmaq* (to break), *yanmaq* (to burn), *istilik* (heat), *səs* (voice), *küy* (noise) were studied in the article, the ways of their initial formation, modern options were noted. The points of use in different languages have been compared.

In the Azerbaijani language, a group of synonyms has been formed, which are used in the meaning of *kəsmək* (to cut), *qırmaq* (to break). Although some of them retained their

independent meaning, others retained their independent meaning in the composition of various words.

While some of the synonyms associated with the concept of *yanmaq* (to burn) retain their independence of meaning, some cannot maintain their independence of meaning.

Key words: Azerbaijani language, similar words, ways of formation, analysis

СИНОНИМЫ С РАЗНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Насибова Гульнара Шамаддин

АБСТРАКТНЫЙ

В связи с расширением информации на азербайджанском языке образовались богатые синонимы. Показано, что образование синонимов происходит следующими способами:

- “1) путем разложения лексического значения слова на несколько оттенков;
- 2) Разделение значения слова и потеря связи друг с другом, возникновение синонимов и появление омонимов, а затем возникновение их синонимических рядов;
- 3) за счет заимствований из других языков;
- 4) под влиянием процесса словообразования;
- 5) с наличием приставок, добавляемых к словам (низкий-невысокий)”.

В статье показано, что языковые единицы играют огромную роль в развитии тезаурусной системы языка. Сформировались своеобразные средства выражения, соответствующие потенциальным возможностям языка, к которому относятся синонимы. Здесь было отмечено, что благодаря богатым лексико-семантическим возможностям азербайджанского языка этот язык обладает большим потенциалом для синонимичных слов. Это создало основу для создания богатства в языке, как в стиле логического, так и эмоционального выражения, а также использования их в качестве средства образности.

В статье изучены синонимы, обозначающие понятие *kəsmək* (вырезать), *qırmaq* (сломать), *yanmaq* (сжечь), *istilik* (нагревать), *səs* (голос), *küy* (шум) отмечены пути их первоначального образования, современные варианты. Были сравнены точки использования на разных языках.

В азербайджанском языке сформировалась группа синонимов, которые употребляются в значении *kəsmək* (вырезать), *qırmaq* (сломать). Хотя некоторые из них сохранили свое самостоятельное значение, другие сохранили свое самостоятельное значение в составе различных слов.

В то время как некоторые синонимы, связанные с понятием *yanmaq* (сжечь), сохраняют свою независимость значения, некоторые не могут сохранить свою независимость значения.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, родственные слова, способы образования, анализ.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
- Ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Azərb. EA nəşr., – 1967. – 1036 s.
- Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] / Tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 409 s.
- İngiliscə-Azərbaycanca – Azərbaycanca-İngiliscə müasir lüğət / – Bakı: Qismət, – 2008. – 912 s.
- “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti / – Bakı: Elm, – 1999. – 204 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb.Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 1. – 1990. – 605 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 2. – 1990. – 712 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 3. – 1990. – 555 s.
- Древнетюркский словарь / – Астана: Гылым баспасы, – 2016, – 760 с.
- Корнев, В.А. Основные виды семантических отношений внутри лексико-семантических группировок // – Москва: Электронной журнал «Язык и текст», – 2019. Том 6, № 3, – с. 51-55.
- Мюллер, В.К. Большой англо-русский, русско-английский словарь / В.К.Мюллер. – Москва: ООО Дом Славянской книги, – 2009. – 960 с.
- Пути возникновения синонимов: [Электронный ресурс] / – май 28, 2015. URL: studfile.net/preview/4200604/page/69: 28.05.2015.
- wikipedia.org/wiki/синонимы. от редактирован: 19 апреля 2022 г.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**RƏYÇİ: Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya elmləri doktoru, professor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**